

DE OORSPRONG EN DE EVOLUTIE VAN DE BOOM ALS METAFOOR VOOR GENEALOGISCHE RELATIES

INLEIDING

In onze cultuur is het gebruik van het beeld van een boom, of van delen van die boom, voor de omschrijving van genealogische relaties, diep ingeworteld in ons taalgebruik. *Stam, tak, deeltak, twijg, loot*, enz. zijn courant gebruikte genealogische termen die ontleend zijn aan de benamingen van onderdelen van een boom. In het Nederlands en het Duits werd zelfs het woord "stamboom" (D.: *Stammbaum*, F.: *arbre généalogique*, E.: *family tree*) gecreëerd, dat uitsluitend gebruikt wordt in de genealogie en niet in verband met een echte boom. Ook het werkwoord *afstammen* of de woorden *afstammeling, stamvader*, enz. verwijzen zeer duidelijk naar de boom-metafoor. In het Engels en het Frans gebruikt men hiervoor een meer neutrale term: *descendant*, maar anderzijds verwijst in het Engels de uitdrukking *tracing your roots*, dan weer opnieuw zeer sterk naar het boom-model.

Het zich verder vertakken van een groeiende boom is natuurlijk de eigenschap die geassocieerd wordt met de zich opeenvolgende en steeds uitbreidende reeks generaties van een genealogie. Het beeld van de boom wordt gebruikt voor zowel een stamboom (descendenten van een ouderpaar) als bij een kwartierstaat (ascendenten van een persoon). Alleen een stamboom is evenwel correct te associëren met een boom, bij een kwartierstaat is dit eigenlijk niet het geval. We vergeten te vaak dat het plaatsen van een kwartierdrager in de stam en zijn voorouders in de kruin, de logica van de boom helemaal niet volgt: uit een stam groeien immers de nakomelingen (takken, twijgen, bladeren) van de boom. Verste voorouders horen dus in de stam thuis en de meest recente personen in de uiterste randen van de kruin. Vaak is het enkel nog de niet-genealoog die in staat is om, middels een argeloze vraag, ons terug even wakker te schudden en ons het onlogische te doen inzien.

Anderzijds worden stambomen ook vaak schematisch voorgesteld met het verste voorouderpaar helemaal bovenaan en de latere generaties eronder. Eigenlijk zou de figuur moeten omgedraaid worden, gezien de stam en de wortels van de boom toch altijd ónder de kruin te vinden zijn. Maar wanneer dit niet gebeurt is dit wellicht om niet in tegenspraak te komen met de term *descendent* voor afstammelingen, (of *ascendent* voor voorouder) die een neerwaartse richting suggereert voor de verste voorouders naar de verdere afstammelingen. Deze ongerijmdheden tussen voorstelling en metafoor zijn reeds zeer oud, zoals verder zal blijken.

In dit artikel willen we de oorsprong van de metafoor van de boom voor de genealogie onderzoeken.

(1) Aanleiding tot dit onderzoek naar de oorsprong van de stamboom, was een tentoonstelling "Liens de famille" in het Musée National des Arts et Traditions populaires (Parijs, 17 april - 19 juli 1991), opgezet vanuit anthropologisch - etnologisch standpunt, maar waarin ook enkele voorstellingen van voorlopers van de stambomen waren opgenomen.

Deze metafoor vinden we terug in de Joodse, Arabische en Christelijke cultuur. In andere culturen, waar traditioneel de genealogische relaties ook van bijzondere betekenis geacht werden, komt dit beeld vaak in het geheel niet voor. In de Japanse cultuur bv., waar in de taal nochtans een zeer ruime waaier van zeer gespecialiseerde verwantschapstermen bestaat (2) wordt het beeld van de boom niet gebruikt.

De voorstelling van genealogische relaties kende verschillende vormen in de vroege geschiedenis. Het belang dat aan genealogieën gehecht werd bij de Oude Grieken en Romeinen is ons voldoende bekend uit de klassieke literatuur. Een Romeins edelman die trots was op zijn voorouders, plaatste een *stemma* in het atrium van zijn huis. Deze stelde zijn rechtstreekse voorouders voor, een stamlijst dus. Aanvankelijk hield men het bij de echte voorouders uit een recent verleden, maar onder invloed van Grieken werd het mode om van goden af te stammen. De bedoeling van de stemma was de grootheid en de faam van de adellijke familie te bevestigen door de glorieuze afstamming — vaak van Jupiter zelf — te benadrukken. Het woord stamt uit het Grieks en betekent "krans" (3). De metafoor van de boom wordt hier dus niet gebruikt.

In het Arabisch heeft het woord dat voor "genealogie" gebruikt wordt, nl. *shajaratu-n-nasab*, daarentegen wel een zeer duidelijke verwijzing naar het beeld van een boom. *Shajaratu* betekent: boom, *nasab* betekent: verdeling, erfenis (4). Voor de Arabieren was de tribale band van grote betekenis. Dit komt bv. tot uitdrukking in de naamgeving. Familienamen zijn als dusdanig niet bekend, maar een "uitgebreide" naam is vaak een kleine stamreeks. De profeet Mohammed heette voluit: *Abdul Kasem Mohammed Ibn Abdalah, Ibn Abdul Molatif El Koraisi*. Ibn betekent: zoon van. Echtgenotes nemen niet de naam van hun man aan, maar blijven hun meisjesnaam behouden: *Jameelah bint Hassan ibn Ahmed* betekent Jamaleeh, dochter van Hassan, zoon van Ahmed (5).

Bij grafische voorstellingen van verwantschappen in Arabische manuscripten worden vaak reeksen van namen, verbonden door strepen, gebruikt die zich dan verder vertakken. In zijn "Universele Geschiedenis" (2de helft 14de eeuw) neemt de Arabische schrijver Ibn Khaldun, niet minder dan 70 dergelijke schema's op. Zie figuur 1. (6). De meeste verwantschapslijnen verlopen vertikaal, maar alnaargelang de illustrator in nood aan ruimte op het blad kwam, werden de lijnen ook horizontaal

- (2) TAMAE K. PRINDLE, Japanese Consanguineal Kin Terms, in: *Anthropological Linguistics* (Indiana Univ., Anthropological Department) - Vol. XIV (1972), pp. 182-195.
- (3) A. WATSON, zie verder, p. 37.
- (4) Mondelinge mededeling van Mohammed El-Sayed (Egypte), Astrofysica, Univ. Inst. Antwerpen.
- (5) Enkel grote families gebruiken een familie (clan)-naam, zoals de Al Saoud's, Al-Zamil; zie S. MACKAY, *The Saudis. Inside the Desert Kingdom* (New York, London, enz. 1987-1990), p. 192. De naam verwijst dan naar de stam, zoals El Koraisi in de naam van de profeet Mohammed verwijst naar de stam der Koraisjieten, een subtak van de stam der Hasjemieten. De naam van de Arabische wiskundige Abu Ja'far Mohammed ibn Musa al-Khowarizmi, betekent letterlijk: vader van Ja'far, Mohammed, zoon van Mozes, herkomstig uit Khowarizm (een streek in de republiek Oezbekistan (voormalig USSR) in Centraal Azië). Uit één van zijn boeken *Kitab-al-Jabr* (Boek der Rekenkunde) ontstond het woord "algebra", terwijl uit zijn naam al-Khowarizmi zowel de wiskundige termen logaritme als algoritme ontstonden.
- (6) British Museum, Mss. Add. 23271 en 23272 (2de helft 14de eeuw). Voor een voorstelling van één van deze genealogische schema's, nl. Ms 23271, fol. 215, zie WATSON, zie verder, plaat XXXIV. Deze stelt de voorouders van Mohammed voor.

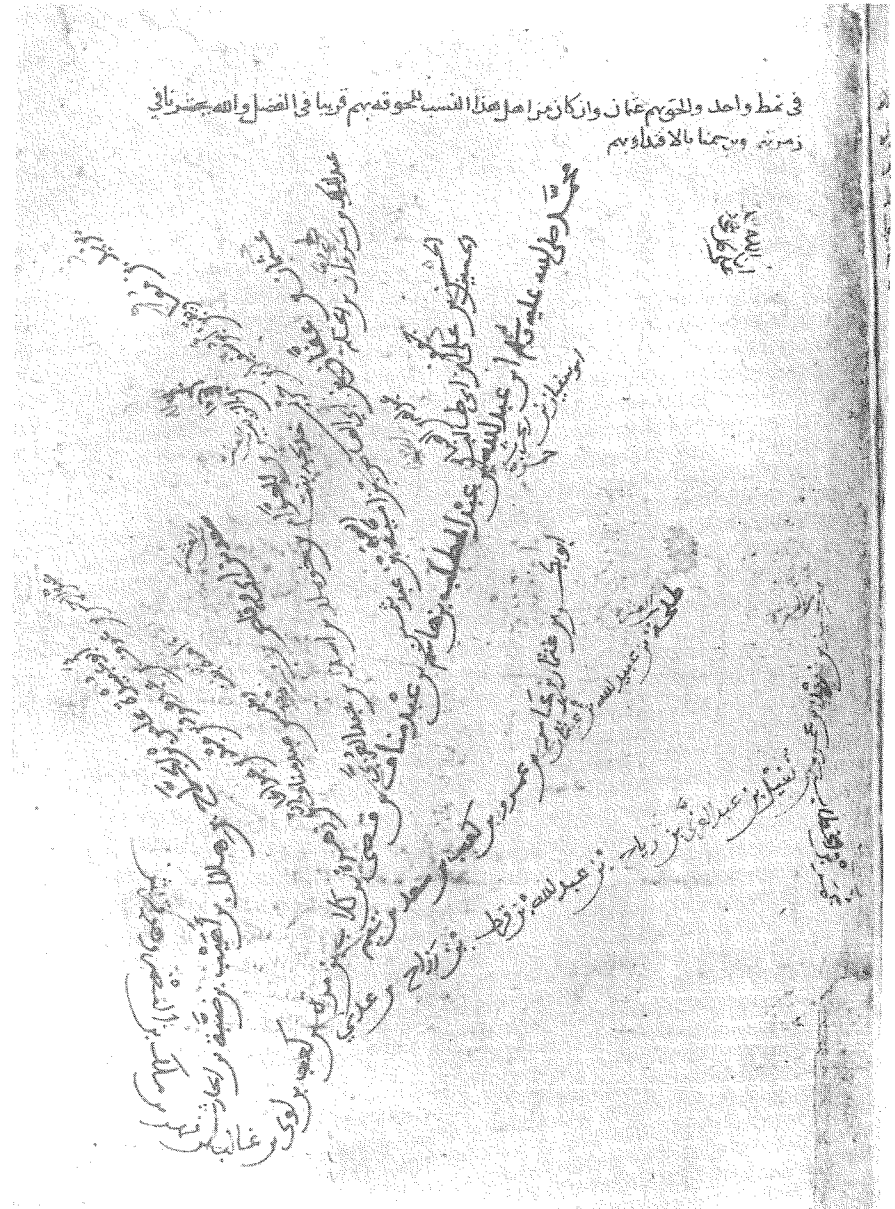


Fig. 1.:
 Arabische genealogie uit de 2de helft der jaren 1300.
 (British Museum Ms. 23271).

of diagonaal uitgewerkt. Dergelijke schema's komen vaak voor in Arabische handschriften (7) (8). Extra versierselen die naar de echte boom verwijzen komen evenwel niet voor.

Het is in het Christelijke Europa dat de boom-metafoer het sterkst benadrukt werd en een lange evolutie doormaakte. Twee onafhankelijke oorsprongen zijn hiervoor aan te wijzen: de *Arbor Iuris* en de *Boom van Jesse*. Zij zijn bepalend geweest voor de voorstelling van verwantschappen van eerst Bijbelse, later koninklijke of adellijke genealogieën.

DE ARBOR IURIS

In de Westerse beschaving wordt de boom als metafoer van verwantschappen voor het eerst gebruikt in voorstellingen van juridische abstracties. Tijdens de hoge Middeleeuwen (8ste tot 11de eeuw), noemde men een schema, bestemd voor juristen, waarin de categorieën van verwanten waren voorgesteld, die konden opgeroepen worden bij de verdeling van de erfenis van een overledene, een *Arbor Iuris* (9). De naamgeving bewijst duidelijk dat men in verwantschapsstructuren een parallel zag met een zich vertakkende boom.

Dit schema stelde bovenaan de verste rechtstreekse voorouders voor en naar beneden toe de afstammelingen, terwijl aan weerszijden de verder verwijderde aanverwanten, die ook van de gemeenschappelijke voorouders afstamden, werden voorgesteld. Het geheel geleek vaag op een piramidale structuur bovenop een zuil. Zie figuur 2. Daar dit het beeld van een boomkruin bovenop een stam opriep gingen de illustratoren van deze handschriften al snel over tot het versieren van het geheel met bladeren wat de gelijkenis met een boom nog benadrukte. Zie figuur 3. (10). Wellicht de oudste illustratie van de *Arbor Iuris* dateert uit de 8ste eeuw (11). In deze schema's vindt men een uitgebreide terminologie voor de aanduiding van de ooms, tantes, neven, nichten, grootooms, enz. langs vaders- en moederszijde.

- (7) Muh Amin AL CUMARI, *Magnac sagarat ilmuluk walanbiya*, 1767-1789, Mossul, Irak, 182 blz., een Arabisch verzamelwerk over de stambomen van koningen en profeten, in: Koninklijke Bibliotheek Brussel. A. BURGUIERE, Chr. KLAPISCH-ZUBER, M. SEGALIN, F. ZONNABEND, *Histoire de la famille*, 2 dln., Paris, Colin, 1986, dl. 1, p. 593: Turkse stamboom voorstellend de profeet Mohammed, met zijn rechtstreekse voorvader Seth, afstammend van Adam via Noë, miniatuur van Zubdat al-Tawarikh, 17de eeuw, in: Chester Beatty Library, Dublin.
- (8) Voor een overzicht van Arabische genealogieën, zie vooral: H.F. WÜSTENFIELD, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852) en: IDEM, *Register zu den genealogischen Tabellen der arabischen Stämme und Familien*. (Göttingen, 1853) maar ook: W. GRÄBNER, Ueber Ursprung und Art bildlicher Darstellungen von Stammtafel und Ahnentafel, in: *Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde*, publikatie van de vereniging "Herold", Berlin, Heymann, 1903, xxxi Jahrgang, Heft I.
- (9) Over de *Arbor Juris*, *Consanguinitatis* en *Affinitatis*, zie vooral: H. SCHADT, *Die Darstellungen der Arbores Consanguinitatis und der Arbores Affinitatis - Bildschemata in juristischen Handschriften*, Wasmuth, Tübingen, 1982 (410 pp., 171 pl.) met een zeer volledig overzicht van de bekende voorstellingen.
- (10) In ms. 53, fo 138r van een 9de eeuwse handschrift uit de École de Médecine, Montpellier zien we de piramide geplaatst bovenop een boomstam met enkele rijkelijk uitwaaiierende takken en twijgen met bladeren die uit de zijden van de driehoek ontspruiten. De abstracte voorstelling van verwantschapsrelaties werd ook vaak als puur (al dan niet lichtelijk versierd) schema voorgesteld: bv. het schema in Lat. ms. 5239 (Bibliothèque Nationale, Paris) stelt een volgens categorieën van verwanten opgedeelde piramide bovenop een rechthoekige zuil voor. Afgebeeld in: Ph. ARIES en G. DUBY (red.) *Histoire de la vie privée. T. 2: De l'Europe féodale à la Renaissance / Geschiedenis van het persoonlijk leven. Dl. 2: Van het feodale Europa tot de renaissance*, Paris 1985 / Amsterdam, 1988, p. 85. Op de versieringen na lijken beide afbeeldingen volledig op elkaar.
- (11) St. Isidorius, *Etymologiae*, Codex 64 Weiss., fo. 141r, Wolfenbüttel.

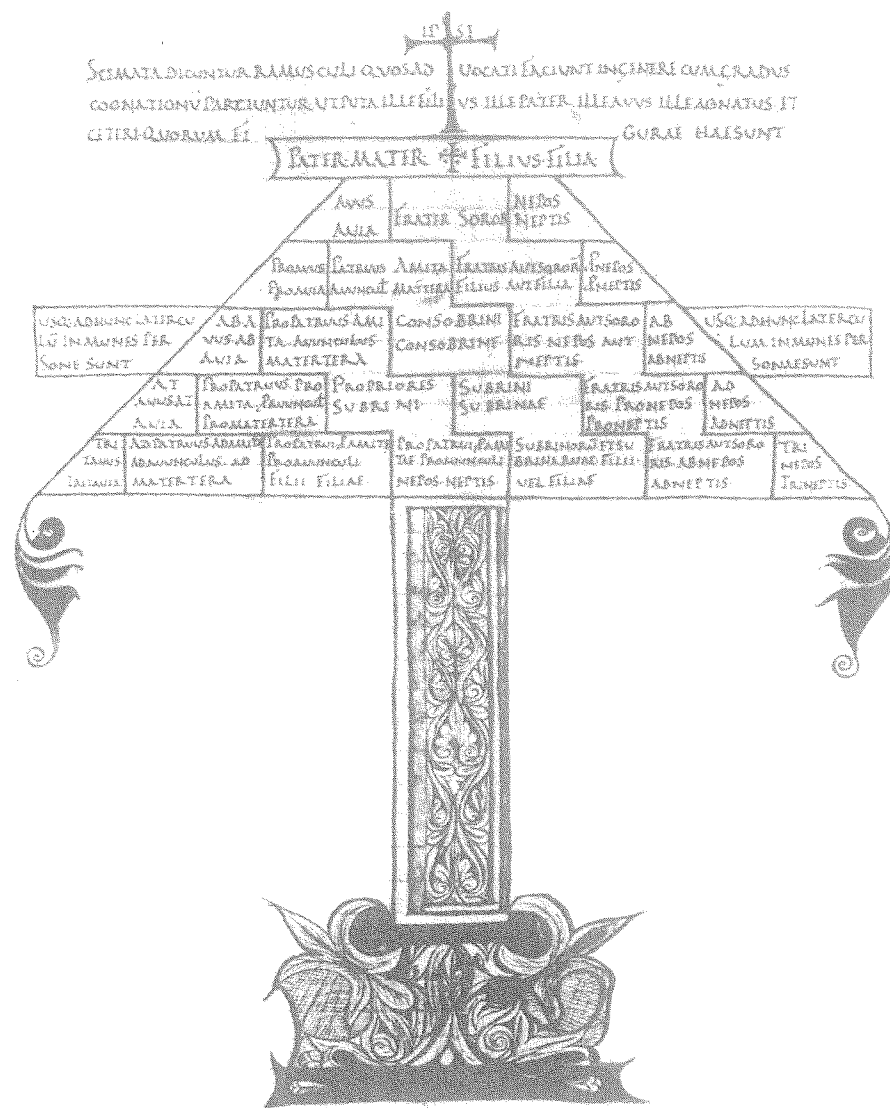


Fig. 2.:
Arbor Iuris.
(Parijs, Bibl. Nat. Lat. ms. 5239).

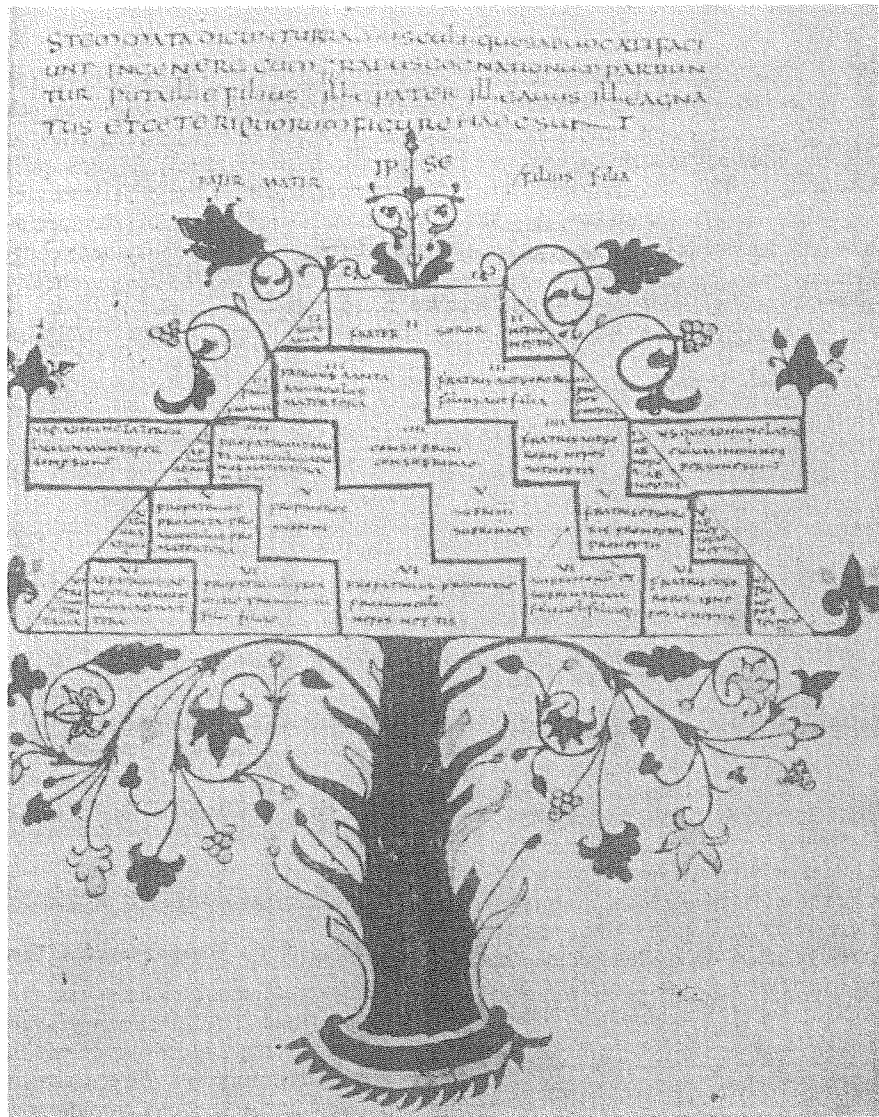


Fig. 3:
Arbor luris met boom-motief versieringen.
 (Montpellier, École de Médecine, ms 53).

Hoewel men in de illustratie van deze verwantschapstructuren niet noodzakelijk steeds versieringen gebruikte die naar een boom verwezen, betekent dit niet dat het begrip boom, al niet van heel vroeg ingeburgerd was. De oudst bekende vermelding van het gebruik van het woord *arbor* voor een dergelijk abstract schema dateert van 874 (12) maar wellicht was die benaming toen ook al geruime tijd in gebruik. Een voorstelling uit 1215 waarbij verwanten niet in boomvorm maar in een soort houten retabel worden voorgesteld, wordt bovenaan toch genoemd: *Arbor Consanguinitatis* (13).

Enige tijd nadat de juristen van het wereldlijk recht de boom-metafoer hadden geïntroduceerd, werd dit soort voorstelling ook overgenomen door de juristen van het kerkelijk recht. Zij gebruikten de voorstelling om schematisch weer te geven welke bloedverwanten men niet mocht huwen: de nabije afstammelingen van rechtstreekse voorouders en uiteraard de eigen afstammelingen. Dit soort voorstellingen wordt *Arbor Consanguinitatis* of bloedverwantschapsboom genoemd. Ook stelde men soms in een dergelijk schema, de aanverwanten voor, dit werd dan *Arbor Affinitatis* of aanverwantschapsboom genoemd.

Met het voortschrijden van de eeuwen werd de voorstelling in boomvorm steeds meer toegepast. Een prachtig voorbeeld vindt men in de illustraties in verscheidene transcripties van het werk van de jurist Jean Bouteillier († 1396). In dit werk over het gemeentelijke, Romeinse en kanonieke recht in Noord-Oost Frankrijk en de Nederlanden werden 5 verwantschapsgraden als relevant voor het recht erkend. De *Arbor Consanguinitatis* wordt als een echte boom voorgesteld in de illustraties die de tekst ondersteunen. De metafoer van de boom wordt hierbij zeer intensief gebruikt. In de plaats van verwantschapstermen worden hier echte personen afgebeeld.

Diverse transcripties van dit werk zijn bekend (14). De prachtigste voorstelling van de *Arbor Consanguinitatis* is deze uit een handschrift in de Bibliothèque Nationale te Parijs (1471). Zie figuur 4. Aan de voet van de boom staat de stamvader met zijn echtgenote. Op de takken van de boom vinden we zijn afstammelingen en verwanten terug, zo geplaatst dat zij van onder naar boven en van binnen naar buiten steeds jonger worden. De jongste kinderen liggen zowaar nog in de wieg, waardoor zij perfect de natuurlijke groei van de boom volgen.

- (12) Vermeld in een akte van het Concilie van Douzy. Zie A. WATSON, zie verder, p. 40, noot 7.
 (13) Cod. inv. 27, Bibl. Göttingen, afgebeeld in: ARIES en DUBY, zie hoger, dl. 2, p. 105. Soms werd zelfs een andere metafoer gebruikt: Ms. 269 van Bibl. Auxerre (12de eeuw) stelt een man voor met onder een hoek van 45 graden opengespreide armen, waarin hij als het ware de driehoek van het verwantschapsschema draagt. In het hoofd staat dan de gemeenschappelijke voorvader, waarbij men via de schoudera (1ste graad) afdaalt naar de nagel (6de of 7de graad). Zie ARIES en DUBY, zie hoger, dl. 2, p. 84.
 (14) J. BOUTEILLIER, *Somme Rural*, hs. rond 1395, met diverse voorstellingen van de *Arbor Consanguinitatis* in latere transcripties, o.a.:
 — Parijs, Louvre, Prentenkabinet, R.F. 1698, gemaakt te Brugge anno 1469 van Willem Vrelant.
 — Berlijn, Kopergravurenkabinet 15349, anno 1469.
 — Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. français nr. 202, fo 9r en 15v., rond anno 1471 van L. Liedet.
 — Mons (Bergen), Univ. Bibl. 220 / 316, fo 173v, 177v, anno 1458.

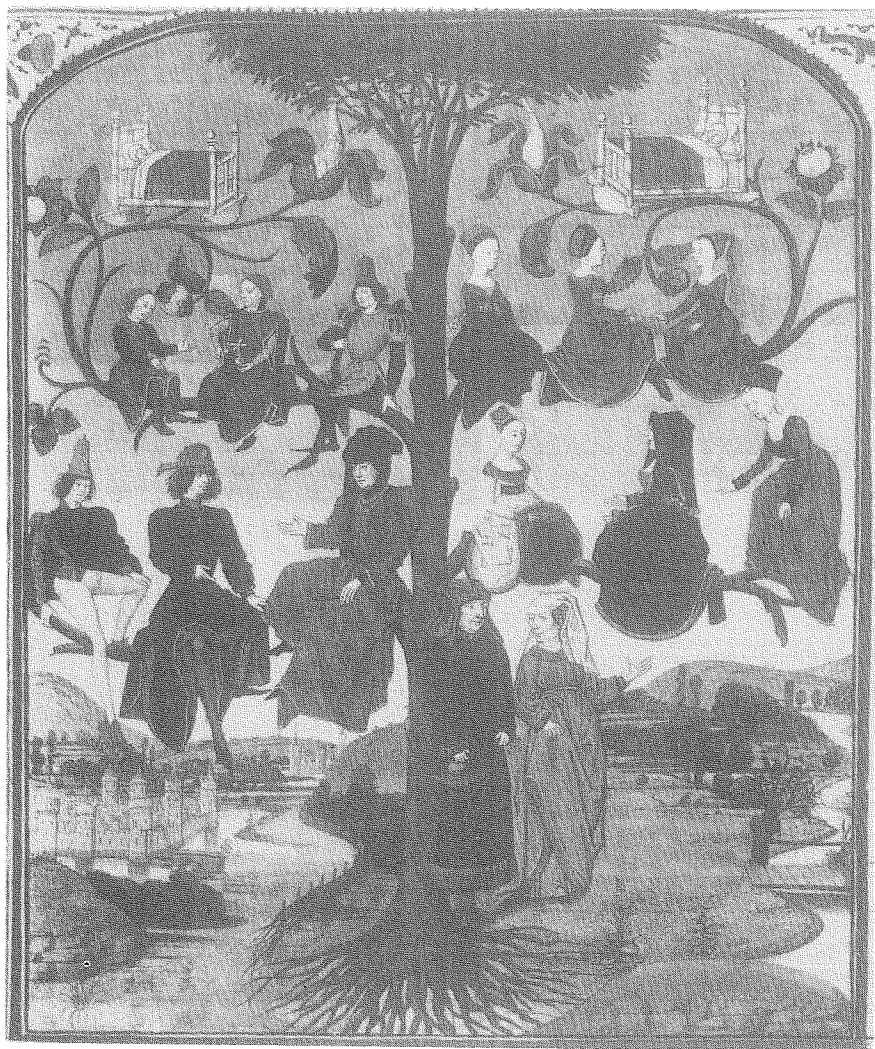


Fig. 4.:
Arbor Consanguinitatis.
 (Somme Rurale, Jean Bouteillier) (Parijs, Bibl. Nat. ms. fr. 202).

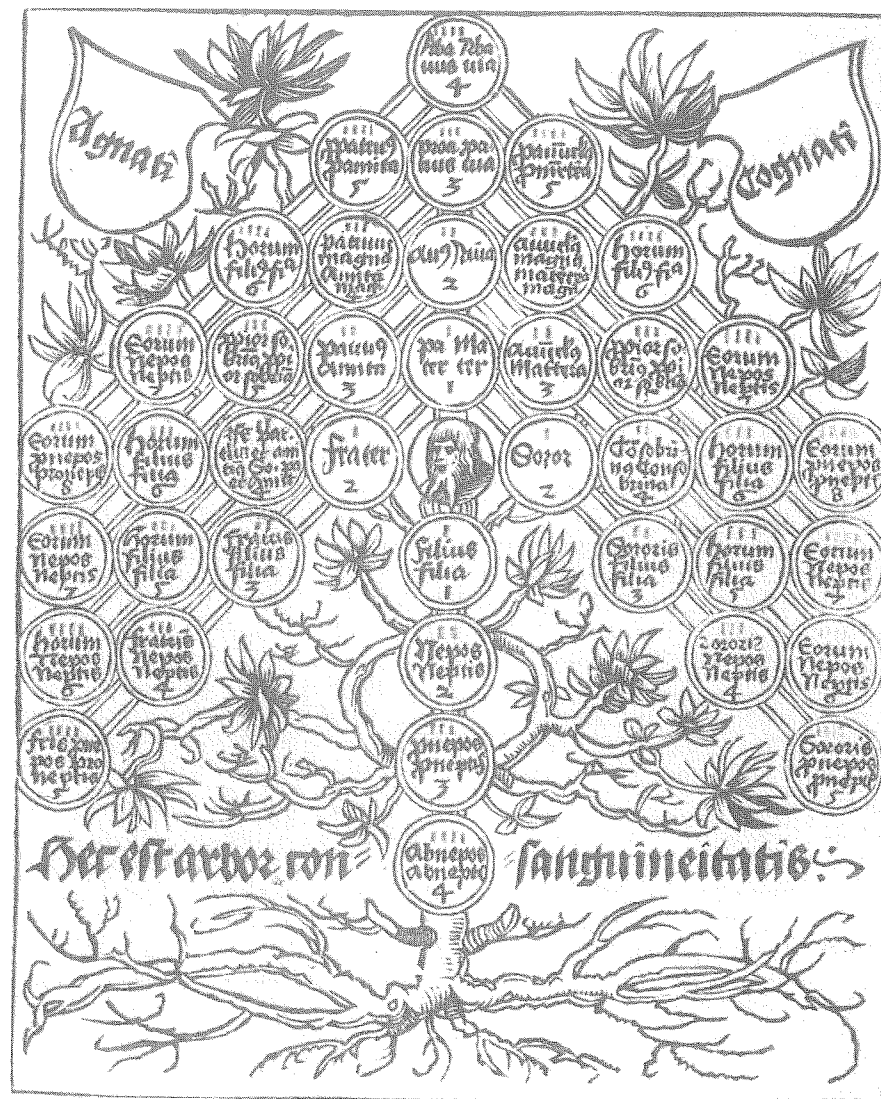


Fig. 5.:
Arbor Consanguinitatis.
 (Nürnberg, 1605).

Ook in de gedrukte boeken vindt men vaak voorstellingen van de Arbor Consanguinitatis (15). Vanaf de 16de eeuw wordt bij een illustratie van de Arbor Consanguinitatis deze bijna steevast als een piramide van verwantschapstermen voorgesteld, geprojecteerd op een boom (dus opnieuw de logica van de boom niet volgend). Zie figuur 5.

(15) Bv.: J. ANDREAE, *Lectura super Arboribus consanguinitatis, affinitatis et cognationis spiritualis*, Leuven, 1480; of de voorstelling in: *Arbor cons. cum suis enigmatibus et figuris*, Nürnberg 1605, fo all.

Pas in de 14de eeuw begonnen de theologen gespecialiseerd in het kanonieke recht zich af te vragen hoe men er toe gekomen was, om de voorouder, oorsprong, dus "wortel" voor zijn nakomelingschap, helemaal bovenaan in de kruin van de boom te plaatsen, en zijn nakomelingschap onder hem. In hun discussies hierover wrongen zij zich in allerlei bochten om via een waaiervan spitsvondigheden de tegenspraak tussen voorstelling en woordgebruik te proberen te verklaren, wat uiteraard nooit lukte. Het begrip boom was echter al dermate ingeburgerd dat het bleef gebruikt worden in alle boeken gedrukt in de 16de en 17de eeuw.

Sommige illustratoren, in een poging om descendenten ook werkelijk dalend voor te stellen en toch de natuurlijke groei van de boom te respecteren, keerden de boom gewoon onderste boven. Bovenaan ziet men dus de wortels van de boom met een stam die naar beneden groeit. Op terug naar boven kronkelijke takken worden dan de afstammelingen voorgesteld als eigentijdse personen (16). Ook Boccaccio in zijn illustraties van zijn *Genealogia Deorum* had het moeilijk met het dalende karakter van zijn descendenten en de natuurlijke groei van de boom. Ook hij plaatste zijn boom onderste boven.

VOORSTELLING VAN CONCRETE GENEALOGIEËN IN BOOMVORM

Tijdens de 11de en 12de eeuw, ging men ook over tot het voorstellen van werkelijke genealogieën in plaats van abstracties van verwantschappen. In het bijzonder werden de genealogieën uit de Bijbel, eerst deze van de oudste voorvaders van de mensheid, later deze van de patriarchen, en van de koningen van Juda en Israël geïllustreerd voorgesteld in manuscripten. Een prachtige reeks Spaanse manuscripten uit de 8ste tot 12de eeuw illustreert de verwantschappen tussen de hoofdfiguren uit de Bijbelse teksten: de eerste afstammelingen van Adam en Eva, Jacob en Lea, enz. Zie figuur 6. (17). Het gaat hier om volwaardige genealogieën, met voorstelling van het ouderpaar, hun kinderen en aangehuwden, de kinderen hiervan en hun kleinkinderen. De namen van de personen worden voorgesteld in cirkels. Er is evenwel nog geen uniformiteit in de manier van voorstellen van verwantschappen: de streep die een echtpaar verbindt is dezelfde als deze van een zoon met zijn vader of tussen twee broers onderling.

Ook poogde de illustrator dikwijls alles op één enkel blad voor te stellen, hetzij door esthetische overwegingen, hetzij om zoveel mogelijk de gehele Bijbelse tekst toe te lichten, wat evenwel de duidelijkheid niet altijd ten goede komt. Hoewel de dominerende richting om afstammelingen voor te stellen vertikaal naar beneden is, zijn er daardoor ook diverse takken die horizontaal of zelfs naar boven "afstammen".

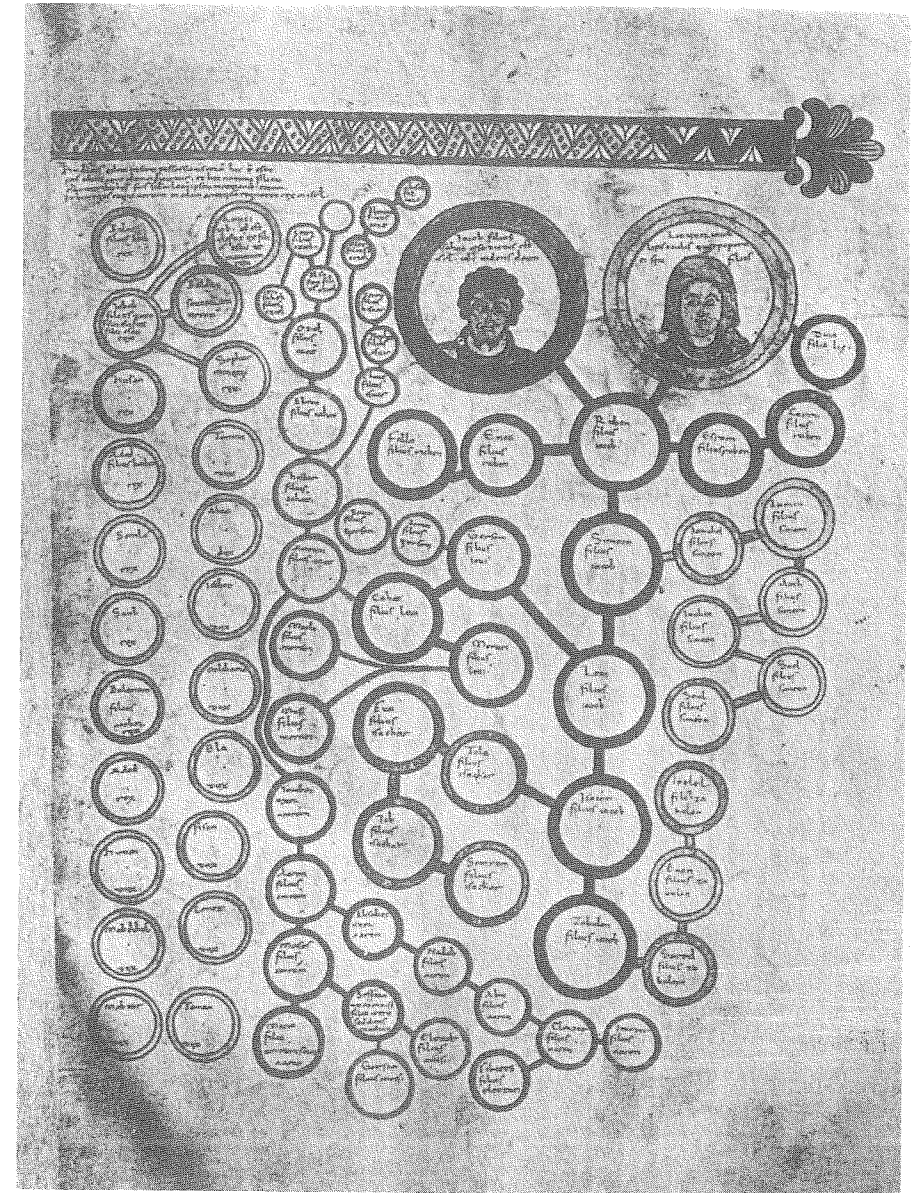


Fig. 6.:
Stamboom van Jacob en Lea, 11de eeuw.
(Parijs, Bibl. Nat. Lat. ms. 8878).

(16) Zie bv. de voorstelling rechtsboven op de frontpagina van het werk van H. SCHADT, zie hoger.
(17) Bv. *Apocalypse de Saint-Severs*, 11de eeuw, Bibl. Nat. Paris, Lat. Ms. 8878: afstamming van Adam en Eva, cirkels verbonden door strepen, afgebeeld in ARIES en DUBY, zie hoger, dl. 2, p. 81. Fos. 8v en 9r van het hetzelfde manuscript stellen de afstammelingen van Isaak en Jacob voor. Afgebeeld in: Chr. KLAPISCH-ZUBER, *Le sens des arbres*, in: *GE-Magazine* (Fr.), nr. 95, p. 20 en voor fo. 9r in: A. WATSON, zie verder, plaat XXXVII.

Een echt consequent dalend genealogisch schema vinden we in een 11de eeuwse manuscript bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Jena. Ook hier zijn de personen in cirkels voorgesteld. Personen behorende tot zelfde generaties zijn alle op éénzelfde niveau afgebeeld. Zie figuur 7. (18).

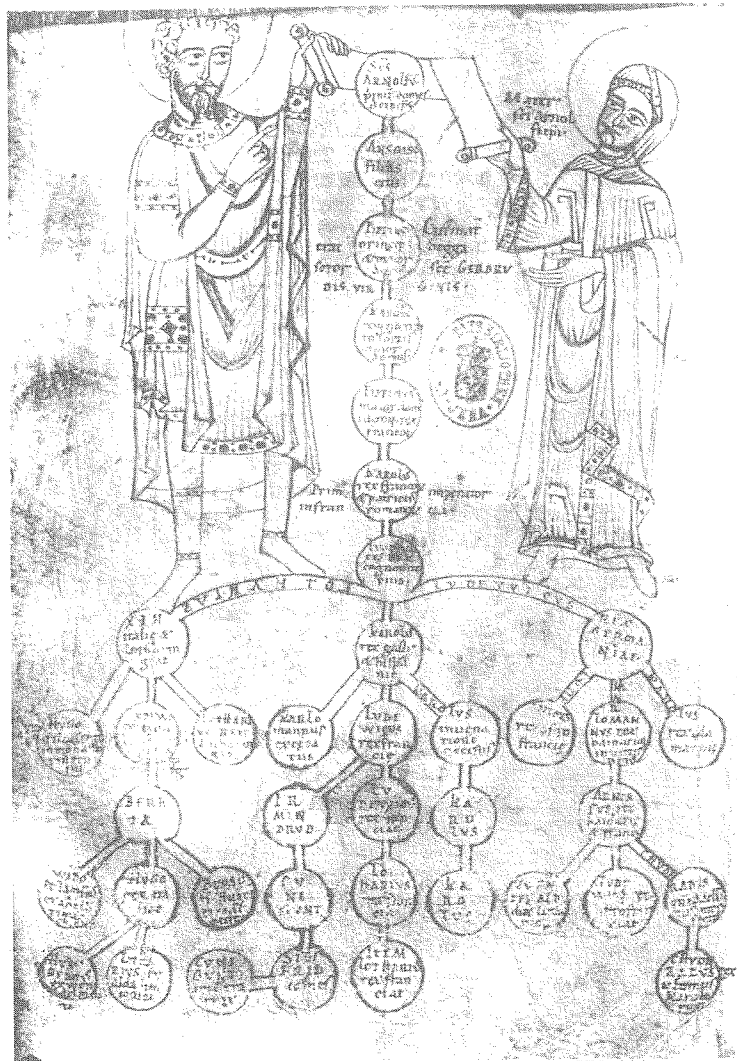


Fig. 7:
Stamboom uit ms. *Chronicum*, 11de eeuw.
(Jena Univ. Bibl. Ms. Bos. q. 19).

(18) Frutolf von Michelsberg, *Chronica*, 11de eeuw, Univ. Bibl. Jena, Ms. Bos., q. 19, fo. 152v afgebeeld in: A. WATSON, zie verder, Plaat XXXVIII.

Gelijktijdig begon men ook met het voorstellen van recente genealogieën van koninklijke of keizerlijke dynastieën. Deze zijn, wat de afgebeelde personen betreft, meestal zeer selectief: bedoeling is immers vooral de overdracht van het recht op de kroon in de verf te zetten. Vaak zijn het dus enkel de personen over wie dit recht overgedragen werd, die afgebeeld worden. Wanneer dit recht verloopt over een vrouw, wordt zij ook in de voorstelling opgenomen. Aldus vindt men voorstellingen van de geslachtsbomen van de Karolingers, en der koningen en keizers van het Heilig Roomse Rijk (19).

In navolging hiervan, poogden ook lokale heren hun rechten op een kasteelgoed of leengoed te bevestigen door een in schemavorm voorgestelde genealogie. Hier is evenwel nog weinig te bemerken van een boomvorm, het blijft een rudimentaire schets.

Tijdens de 13de en 14de eeuw, wordt het voor kroniekschrijvers, die zich als "universeel" beschouwen de gewoonte om hun kroniek, die veelal aanvangt met de schepping, te illustreren met stambomen die nauw bij de tekst aansluiten. Aldus worden de stambomen van de Romeinse keizers, der pausen, van de koningen van Frankrijk en Engeland vaak voorgesteld.

DE BOOM VAN JESSE

Om de metafoor van de boom voor de afstamming definitief te doen doorbreken was evenwel een veel sterker beeld nodig. De voornaamste inspirator tot deze metafoor is de beroemde Boom van Jesse (20). Jesse (21) was de vader van koning David, een voorouder van Christus (22). De voorstelling van de Boom van Jesse vindt zijn oorsprong in een vers van de profeet Isaias (Is. 11, 1-3): *Dan zal een twijg aan de stronk van Jesse ontspruiten, een scheut uit zijn wortel ontkiemen*. Het beeld van de echte boom als een model voor de afstammingsstructuur is hier dus wel zeer nadrukkelijk aanwezig.

De Boom van Jesse, die uiteraard reeds lang in de Bijbel als een textueel begrip bekend was, begon omstreeks het jaat 1000 op artistieke manier voorgesteld te worden als een echte boom. Dit is gebeurd onder invloed van de dan reeds geruime tijd bestaande andere voorstellingen van Bijbelse genealogieën en van de *Arbor luris*. De Boom van Jesse is dus zowel een product van een eerdere boommetafoor (de *Arbor luris*) als het beeld dat — op zijn beurt — deze metafoor het sterkst heeft doen doorbreken.

(19) *Chronica regia coloniensis*, 12de eeuw, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Codex Guelf. 74. 3 Aug. fol. afgebeeld in: Chr. KLAPISCH-ZUBER, zie hoger, p. 18 (fig. 2, met ondertiteling van fig. 5 (p. 20) die hiermee moet verwisseld worden).

(20) (Lat.) Virga de radice Jesse, (E.) Tree (Stemm) of Jesse, (F.) Arbre de Jessé, (D.) Jessebaum, Wurzel Jesse, (NL.) Boom (Wortel) van Jesse. Over de Boom van Jesse, zie vooral: A. WATSON, *The early iconography of the Tree of Jesse*, Oxford University Press, London, 1934. (X, 197 pp., ill., 40 pl.); L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien*, Presses Univ. de France, Paris, 1957 (3 dln., 6 vol.). T. 2: *Iconographie de la Bible*, II. Nouveau Testament, pp. 129-151 (1 plaat); G. SCHILLER, *Iconographie der Christlichen Kunst*, Gütersloh, 1966, dl. 4, pp. 26-33 (27 platen); E. KIRSCHSBAUM, *Lexicon der Christlichen Ikonographie*, Freiburg 1972 (9 dln.), dl. 4, pp. 551-558 (5 platen).

(21) Jesse is de Griekse vorm van de Hebreeuwse naam Isaias. De Griekse vorm werd in de Vulgaat geprefereerd om de verwarring te vermijden met de profeet Isaias.

(22) Volgens de — overigens elkaar zeer sterk tegensprekende (sic) — geslachtslijsten in: Mattheus 1, 1-17 en Lukas 3, 23-38. Beide monden uit in Jozef, en niet in Maria. Houdt men het dogma van de onbevleete ontvangenis aan, dan kunnen deze geslachtslijsten geen bewijs zijn voor de vervulling van de profetie van Isaias en zijn ze naast de kwestie. De weinig kritische middeleeuwse theologen omzielden dit probleem door er maar van uit te gaan dat ook Maria uit het geslacht van David stamde.

Jesse wordt gewoonlijk onderaan liggend, meestal in slapende toestand afgebeeld, waarbij — in zijn droom — uit zijn lichaam een stam ontspringt. Op deze vertikaal naar boven toe groeiende stam worden dan enkele van zijn rechtstreekse afstammelingen voorgesteld. In enkele voorstellingen is Jesse ook wel staand of neergezeten afgebeeld geworden. Nooit worden alle bijna 30 generaties die hem scheiden van Christus afgebeeld, maar dit blijft beperkt tot een 4- tot 7-tal, waaronder bijna steeds zijn zoon, de koning David en Maria voorkomen. Vaak worden naast de boom ook nog, in chronologische volgorde, de "geestelijke voorouders", in case de profeten afgebeeld. De twijg (*virga* (Lat.)) stelt Maria (*virga Jesse*) voor, uit wie de bloem (Christus) geboren wordt. In de loop van de 16de eeuw evolueert de Boom van Jesse echter tot een stamboom van Maria (23).

Een volledige opsomming van alle bekende voorstellingen van de Boom van Jesse zou een boek vullen. Men vindt de Boom van Jesse terug in miniaturen in talrijke middeleeuwse handschriften, in beeldhouwwerken, glasramen, in tapijten, gravures en goudsmeedwerk.

De oudste voorstelling vindt men in het voorportaal van de O.-L.-Vrouwkerk van Poitiers. In de 12de en 13de eeuw wordt de boom afgebeeld in de portalen van de kerken of kathedraalen van Senlis, Nantes, Laon, Amiens, Saint-Yved-de-Braine, in het klooster van S. Domingo de Silos en Sint-Jacob van Compostella, in het Baptisterium van Parma, San Zeno van Verone (bronzen deur) en de kathedraal van Genua. Een afbeelding van de Boom van Jesse in een kapel van de kerk van Saint-Gervais-et-Protais van Gisors gebeeldhouwd tussen 1588 en 1591 is niet minder dan 15 meter hoog (24).

Ook in retabels wordt de boom veelvuldig afgebeeld. Het is evenwel in de miniaturen, dat men de oudste voorstellingen, al van in de 11de eeuw terugvindt. De afbeelding in het Evangeliarium van Vysehrad (Praag) is de oudst bekende. Bekend is ook de afbeelding in het Psalterium van Ingeborg van Denemarken (rond 1210). Zie figuur 8. Dichter bij ons is ook de voorstelling in het Brevarium van Philips de Goede bekend (25). In de 17de eeuw vindt men in Duitsland zelfs monstransen in de vorm van een Boom van Jesse (26).

Twee van de monumentaalste voorstellingen van de Boom van Jesse vindt men in de glasramen van de kathedraalen van Saint-Denis (Parijs) en Chartes. Het glasraam van Saint-Denis werd door de abt Suger in 1144 besteld. Het glasraam van de kathedraal van Chartes is hiervan een kopie uit omstreeks 1150. De afzonderlijke generaties van de stamreeks staan elk in een paneel van het glasraam (27). De kompartimentering benadrukt ook de opwaartse groei.

(23) RÉAU, zie hoger, p. 135.

(24) RÉAU, zie hoger, pp. 136-137.

(25) Psalterium van Ingeborg van Denemarken (Chantilly, Musée Condé, ms. 9, fo. 14v); Boom van Jesse, voorstellend Jesse, David en (met overslaan van 25 generaties) de maagd Maria en Christus, afgebeeld in: ARIES en DUBY, zie hoger, dl. 2, p. 107, alsook in: Chr. KLAPISCH-ZUBER, zie hoger, p. 21.

Het Brevarium van Philips de Goede, Koninkl. Bibl. Brussel, Ms. 9511, fo. 15r stelt een miniatuur voor met voorstelling van de Boom van Jesse ontspringend uit een slapende Jesse, afgebeeld in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden in vijftien delen*, zie hoger, dl. 3, p. 413.

(26) G. SCHILLER, zie hoger, p. 32 en plaat 42.

(27) Afgebeeld in A. WATSON, zie hoger, platen XXIV en XXVI en in G. SCHILLER, zie hoger, plaat 30 (Chartes) en 31 (Keulen). In het glasraam van de Keulse Dom staan ook de verkondiging, geboorte, kruisiging en hemelvaart afgebeeld. De abdijkerk van Saint-Denis te Parijs is nog voor heel wat meer bekend: de in 1140 nieuwgebouwde kooromgang is immers geïdentificeerd geworden als het allereerste bouwwerk van een toen geheel nieuwe stijl, nl. de gotiek. Zie N. PEVSNER, *An Outline of European Architecture / Europese Architectuur*, London, 1943 / Rotterdam 1970, pp. 91 e.v.

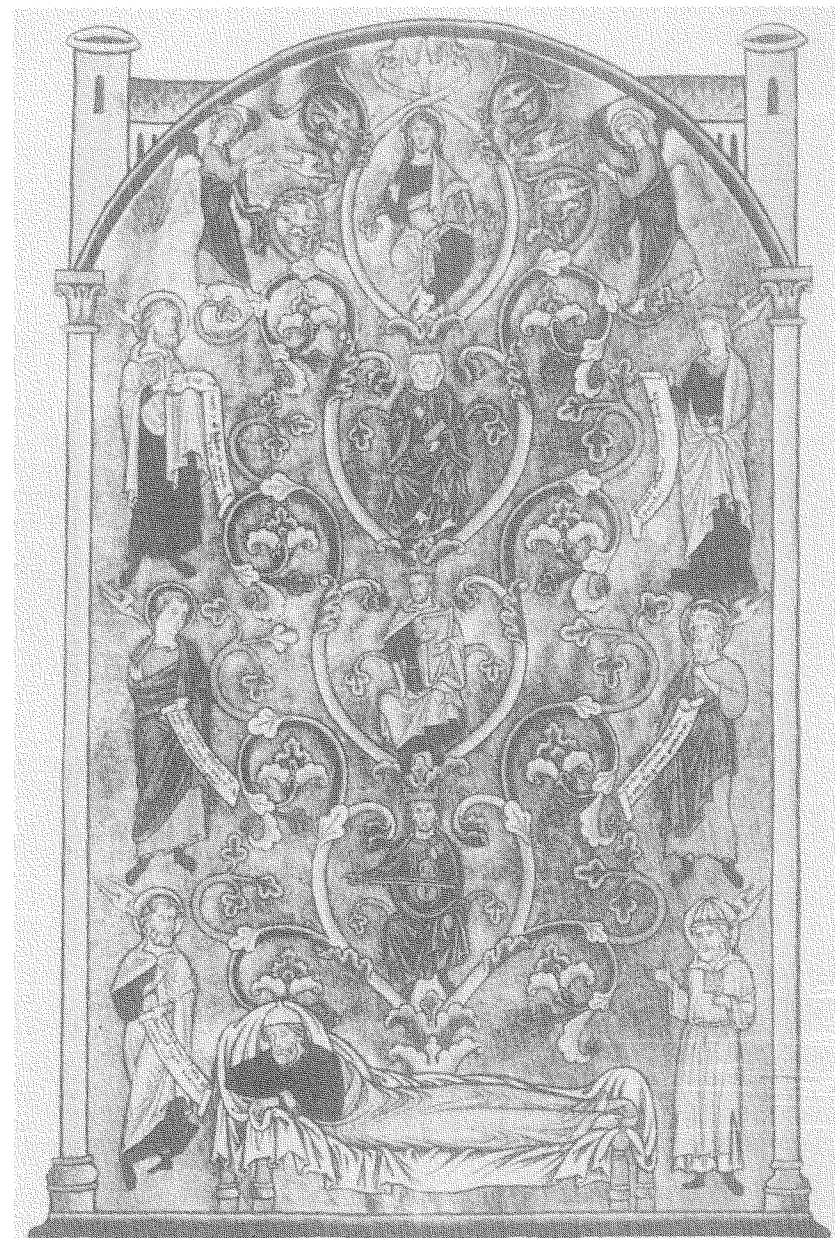


Fig. 8.:
Boom van Jesse uit het psalterium van Ingeborg van Denemarken, 1120.
(Chantilly, Musée Condé, ms. 9).

De Boom van Jesse is terug een "correcte" metafoor: de oudste voorvader Jesse zelf, staat immers onderaan in de wortel van de boom, terwijl zijn verdere afstammelingen, hogerop in de boom te vinden zijn. Het is vooral deze genealogie die de metafoor van de boom voor verwantschapsstructuren heeft doen doorbreken. Zij het wel dat de Boom van Jesse alleen een stamreeks en geen zich vertakkende boom voorstelt, wat wel het geval is met de voorstellingen van andere Bijbelse genealogieën.

De Boom van Jesse verspreidde zich in zeer verscheidene voorstellingen over de gehele Westerse christenheid gedurende de 12de tot het einde van de 15de eeuw. Met de Renaissance dook echter een nieuwe esthetiek op die zich moeilijk kon verzoenen met een dergelijk archaisch thema, dat meer geschikt leek voor de heraldiek dan voor de religieuze kunst (28). Enkel in glasramen bleef de Boom van Jesse nog voortleven.

Sommige kunsthistorici menen in de Oosterse kunst in de Boom van Jesse een parallel te hebben gevonden met de voorstelling van de geboorte van de god Brahma. In een Birmaanse versie van het Hindoeïstische epos de *Mahabharata* komt volgende passage voor: *Van zodra het Eeuwige Wezen (Narayana) nadacht over een nieuwe schepping van het universum, ontsprong een lotusbloem uit zijn navel en Brahma met de vier gezichten kwam voort uit deze navel-lotusbloem*. Deze passage dateert van tussen 400 vóór en 400 na Christus (29).

VERDERE ONTWIKKELING

Op het einde van de 12de eeuw vindt men, nog zeer geïsoleerd, de eerste koninklijke stambomen, waarvan de voorstelling zich inspireert op de Boom van Jesse. De centrale figuur wordt bovenaan geplaatst en de voorouders onderaan. Aldus vindt men voorstellingen van de voorouders van de Hohenstaufen, Frederik I Barbarossa en zijn kleinzoon Frederik II.

Het duurt echter nog tot het einde van de Middeleeuwen tot dit soort voorstellingen zich op ruimere schaal verspreidt.

Een mooi voorbeeld vinden we in een miniatuur uit de jaren 1400 die de genealogie van René II, hertog van Lorreinen, voorstelt. Uit de buik van een op het slagveld gesneuvelde, liggende ridder, ontspringt een boom waarin vier generaties afstammelingen plaatsnemen. Tien personen, (waarvan ook één echtgenoot en één echtgenote) worden aldus voorgesteld op de stam of in de zijtakken. Zie figuur 9. (30). Deze voorstelling is zeer duidelijk op de Boom van Jesse geïnspireerd: dit is opvallend merkbaar in de liggende figuur van de stamvader en aan het feit dat de boom uit zijn lichaam ontspringt. In een Boom van Jesse is Jesse immers ook bijna steeds liggend afgebeeld en ontspringt aan hem de boom.

(28) Toen Michelangelo de voorouders van Christus wou evoceren in zijn schildering van het plafond van de Sixtijnse Kapel, week hij bewust van de traditionele voorstelling af en beeldde de voorouders elk in afzonderlijke medaillons af. (RÉAU, zie hoger, p. 135).

(29) A. WATSON, zie hoger, Hfd. V: *Parallels in Oriental Art*, vooral verwijzend naar A.K. COOMARASWAMY, *The Tree of Jesse and Indian Parallels or Sources*, in: *Art Bulletin*, Providence, New York, vol. xi, juni 1929, pp. 216-220.

(30) Miniatuur, 15de eeuw, in: Bibl. de l'Institut, Paris, afgebeeld op de voorpagina van J. VALYNSEELE, *La généalogie, histoire et pratique*, Paris, Larousse, 1992.

Soms ook werd een boom gebruikt in een voorstelling waar van een genealogie helemaal geen sprake is, zoals bv. in een miniatuur die de Brabantse heiligen voorstelt (ca. 1480). De heiligen zijn uiteraard geïsoleerde personen zonder enig genealogisch verband. Maar de auteur kon het niet nalaten een zo sterk beeld als de Boom van Jesse te gebruiken om de verbondenheid van zijn personen te benadrukken. Of wou hij suggereren dat de Brabantse bodem een vruchtbare voedingsbodem voor heiligen was (31)?

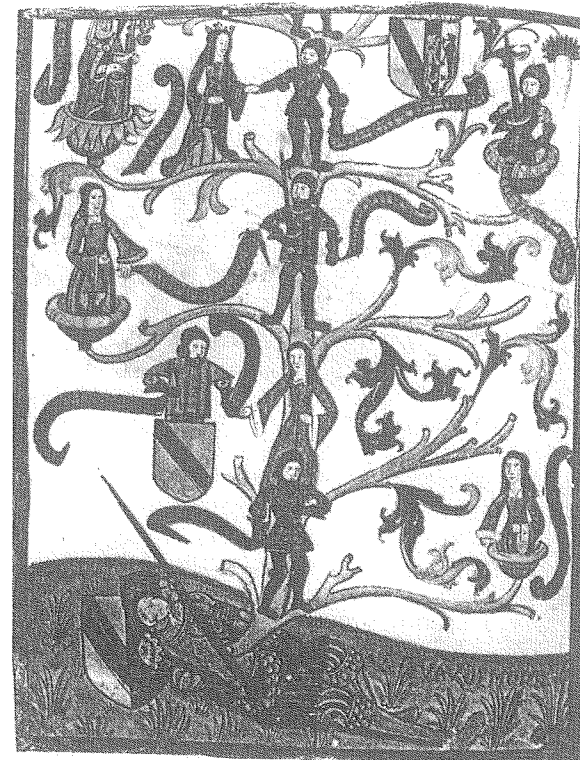


Fig. 9:
Genealogie van René II van Lorreinen.

(Parijs, Bibl. de l'Institut, 15de eeuw).

Ook in Frankfurt lieten de Dominikanen in hun kerk door Holbein de Oudere een schilderij maken dat een "stamboom" van hun orde voorstelt: in plaats van Jesse vinden we Sint-Dominicus en op de takken van de bomen vindt men de voornaamste heiligen uit de Dominikaner Orde: Albert de Grote en Thomas van Aquino (32).

(31) *Hagiologium Brabantinorum* door Jean Gielemans (Österreichische Nationalbibliothek Wien), afgebeeld in: *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*, 1978. Tijdens de middeleeuwen werd ook soms de Boom der Deugden voorgesteld, zoals in Lambert van Sint-Omaars, *Liber Floridus* (1120-21) Univ. Bibl. Gent, Hs. 92, fo. 162 met afbeelding in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden in vijftien delen*, dl. 3, p. 217.

(32) RÉAU, zie hoger, p. 135. Thans in Institut Staedel, Frankfurt.

Genealogieën van koningen in boomvorm worden vaak zeer sterk artistiek uitgewerkt. Prachtige voorbeelden zijn bv. de genealogie van de koningen van Aragon of van Portugal (33). Ook op de graftombe van Maria van Bourgondië in de O.-L.-Vrouwkerk te Brugge bemerken we zeer rijkelijk uitgewerkte takken van een boom (struik) die uitmondten in een groot aantal wapenschilden.

Vanaf de jaren 1500 verspreid zich, mede door de boekdrukkunst, het aantal voorstellingen van genealogieën in boomvorm snel. Een hele reeks genealogieën voorgesteld als bomen in een Duits landschap vinden we bv. in het genealogisch werk van Johannes Gans uit 1638 (34). Zie figuur 10.

In latere eeuwen duiken steeds meer voorstellingen van koninklijke of minder koninklijke stambomen in boomvorm op (35). Monumentale voorstellingen worden zelfs op buiten- of binnenmuren van kastelen of huizen aangebracht, zoals bv. in de inkomsthal van het kasteel van Modave (kwartierstaat van de graaf de Marchin - 17de eeuw) (36).

De boom als metafoor voor de genealogie is thans niet meer weg te denken. In 1980 was de genealogische boom zelfs het onderwerp van een surrealistisch schilderij van Claude Verlinde (37).

EXTRAPOLLATIES VAN DE STAMBOMEN

Ongetwijfeld geïnspireerd op de boom uit de genealogie, wordt de boom ook gebruikt om geheel andere zich vertakkende evoluties te illustreren.

Een voor de hand liggend voorbeeld hiervan is de voorstelling van het dierenrijk, een ideale illustratie voor de evolutietheorie van Darwin (38). Maar ook uit de taalkunde is ons de "stamboomtheorie" van A. Schleicher bekend, volgens welke alle Indo-Europese talen zich door een aantal tweedelingen zouden ontwikkeld hebben uit één oertaal.

- (33) Zie bv. Aragon: S. BENNING, *Généalogie des Rois d'Aragon*, rond 1530, British Library, ms. Add. 12351, fo. 4. Portugal: D. DIVINE, *Ontdekkers van een Nieuwe Wereld*, (London, Bussum, 1973), p. 15: stamboom van Hendrik de Zeevaarder, zoon van Joao I van Portugal (1358-1433) en Philippa, dochter van Jan van Gent, uit: *Bibliotheca Nacional, Lissabon*; N.N., *Ahnenreihen aus den Stammbaum des Portugiesischen Koeningshauses, Miniaturefolge in den Bibliothek des British Museum zu Londen*, 2 din. Stuttgart, Julius Hofmann [s.d.].
- (34) J. GANS, S.J., *Arboretum Genealogicum Annotationibus in arbores singulas illustratum Exhibens Omnes Fere imperii principes et Europae hodie reges linea rector descendentes a Rudolpho I imperatore*, Coloniae Agrippinae (Keulen), Apud Joannem Kinchium, 1638, ms. Stadsbibliotheek Antwerpen.
- (35) Voorbeelden o.a. in: *GE-Magazine (Fr.)* nr. 47 (febr. 1987) p. 20: *arbre capétien*, p. 27: *arbre généalogique de la maison de Bourbon*; nr. 54 (oct. 1987) P. 21: *Kwartierstaat van de Engelse koningen; Familiengeschichtliche Blätter. Monatschrift zur Förderung der Familiengeschichtsforschung* (Zentralstelle für deutsche Personen- und Familiengeschichte), 11de jg. nr. 11 (nov. 1913), p. 184.
- (36) Zie bv. de voorpagina van de 1990 Catalogus van de uitgeverij Ancestry (USA). Deze stelt de buitenmuur van een woning voor, zeer rijkelijk versierd met wapenschilden opgehangen in een zich zeer sterk vertakkende boom.
- (37) *De Stamboom* (1980) stelt een vrouw voor als kwartierdraagster van haar voorouders tot in de derde generatie, die in een dode boom zonder bladeren achter haar worden voorgesteld. De schilder heeft het woord "stamboom" letterlijk opgevat, en daarom de voorouders voorgesteld door de gebruikelijke bewoner van een boom, namelijk als vogels, maar met enkele vestimentaire attributen die duidelijk de mode van de voorbije generaties volgen. De jongste telg die niet als vogel afgebeeld wordt, vertoont door haar nestveren toch reeds de kenmerken van haar voorgelacht.
- (38) W. BOLSCHE (ill. W. Planck), *Der Stammbaum der Tiere*, Stuttgart, Kosmos, 96 pp.

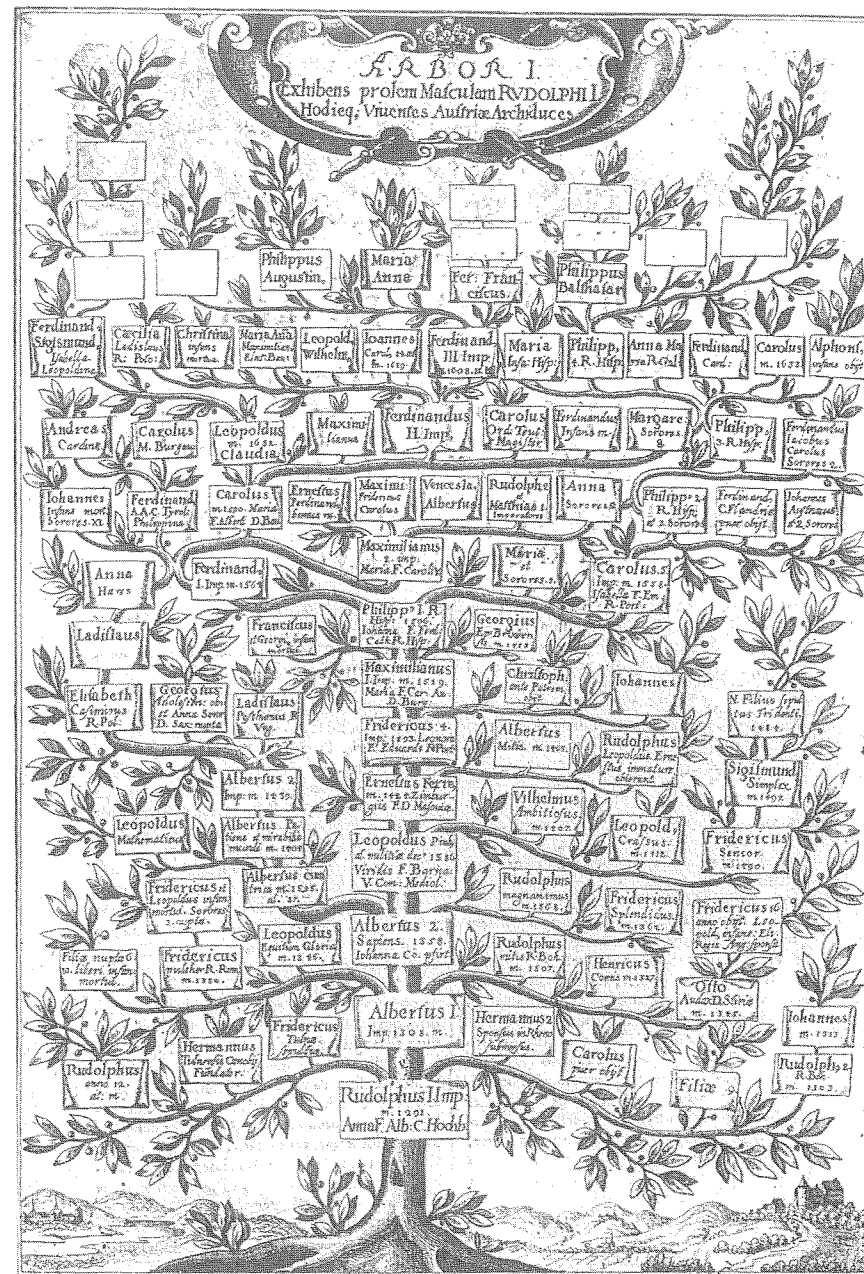


Fig. 10:
Stamboom van keizer Rudolf I.
(J. GANS, 1638).

De historische verwantschappen tussen de godsdiensten ontstaan in het Midden-Oosten werd in een recente uitgave van het CIB ook als een stamboom voorgesteld. Hierin vindt men, in een groot aantal vertakkingen een honderdtal godsdiensten met hun splitsingen, hervormingen en sekten ontstaan uit de oerstam waaruit de Joodse, Islamitische en Christelijke godsdiensten voortgekomen zijn (39).

Een voorstelling in boomvorm werd ook gebruikt voor de beschrijving van de historische evolutie van de Westerse schriftvormen: een tekening van F. KREDEL bv. stelt in de takken van een boom een 50-tal schriftvormen voor, met bij de meeste ook een afbeelding van een persoon in de kledij uit het overeenstemmende tijdvak (40). En zelfs de recente evoluties en stromingen in de moderne populaire muziek werden reeds in een boomvorm voorgesteld (41).

P. DONCHE

- (39) Voor een geïllustreerd schema van de historische verbondenheid der godsdiensten uit het Midden-Oosten, zie: "Abrahams Kinderen", uitgegeven door het Internationaal Centrum voor Bijbelstudie (Centre Informatique et Bible) te Maredsous. (Turnhout, Brepols, 1990).
- (40) Zie bv. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden in vijftien delen* (Haarlem, 1982), dl. 3, p. 399: tekening van F. KREDEL: De stamboom van het schrift.
- (41) Voor een boomvoorstelling van moderne populaire muziek, zie: P. VON BARTKOWSKI, *Highlights of the Jazz Story in the USA*, Hamburg, 1988, met voorstelling van alle subgenres (Blues, Swing Dixieland, etc.) en zeer talrijke musici. Een gelijkaardige tekening van dezelfde auteur stelt de songs van de Beatles voor geprojecteerd op een boom met vier takken. Maar net zoals de voorstelling van de Brabantse heiligen (zie hoger) is in de voorstelling van dit viertal uit Liverpool het gebruik van de boom eigenlijk niet terecht, gezien het onderwerp zeker geen genealogie maar evenmin een zich vertakkende evolutie behelst.

ADDENDA

WORDT VERMIST . . .

In de bijdrage "Wordt vermist . . ." door Paul Huys in *Vlaamse Stam*, jg. 28, september 1992, blz. 474. De heren F. Glorie en A. Vanhuyse laten opmerken dat het gehucht "Nieuwege" het huidige Nieuwwege is, gelegen aan het Kanaal Brugge - Oostende, tussen Houtave en Varsenare.

VLAAMSE EMIGRATIE

De bibliografie in het genealogisch onderzoek is van bijzonder groot belang. Aansluitend aan het artikel van Marc Van de Cruys: "Vlaamse Emigratie" in *Vlaamse Stam*, jg. 27, nr. 11-12, november-december 1991, blz. 546-554, wens ik in dit verband nog twee werken aan te duiden:

- Francisque MICHEL, "Les Ecosais en France, les Français en Ecosse", Vol. I, Londres, 1862, p. 492: "Les Douglas sont d'origine flamande, dicit Chalmers; cité par Ernest Van Bruyssel (Histoire du Commerce et de la Marine en Belgique), Bruxelles et Leipzig 1861-1864, tome I, p. 155, nr. 1, (3 vol.).
- Pedro PINEDA (in het engels en spaans gepubliceerd): "A synopsis of the genealogy of the most ancient and most nobles family of the Brigantes or Douglas", printed in the year 1754.

Pierre PRINGELS

Allée des Cavaliers 7, 1480 Saintes